

УДК 94.342.1(477)

Анна Чик

Роль колективної пам'яті у формуванні національної ідентичності

У статті розглядається вплив колективної пам'яті на формування національної ідентичності громадян України. Аналізується проблема колективної пам'яті та різні підходи до її розуміння як важливого чинника, який впливає на становлення і розвиток різних форм соціальної ідентичності.

Ключові слова: колективна пам'ять, національна ідентичність, громадяни України.

This article examines the influence on the formation of collective memory national identity of citizens of Ukraine. The problem of collective memory and different approaches to understanding the collective memory as an important factor that influences the formation and development of various forms of social identity.

Keywords: collective memory, national identity, the citizens of Ukraine.

В сучасних умовах соціально-економічних і політико-правових трансформацій, які суттєво змінюють більшість сфер життя українського суспільства, а також в рамках запущених змін, за умов загрози територіальній та національній цілісності України помітно збільшується інтерес до проблеми національної ідентичності. Актуальність даного питання пов'язана із суспільно-політичними та соціально-економічними викликами, які, на жаль, зростають щодня. З. Бауман зазначав, що глобалізація є одним із найсильніших випробувань для національної ідентичності, а ідентичність у глобалізованому світі стає основним дискурсом як науки, так і повсякденного життя, постаючи своєрідною призмою, через яку розглядаються і оцінюються важливі особливості сучасного життя.

Саме тому нами буде розглянуто проблему сутності національної ідентичності, її зв'язків із колективною пам'яттю, специфіку її основних елементів, головних рис та ознак, які репрезентують базові засади своєрідності та самобутності певної спільноти. Серед усіх колективних ідентичностей, які вивчаються дослідниками, на думку Е. Сміта, національна ідентичність, мабуть, є найважливішою. Е. Сміт підкреслює, що расова, класова, релігійна та інші колективні ідентичності цілком можуть інтегруватися із національною ідентичністю суб'єктів, зауважуючи при цьому, що деякі уряди можуть на певний час нівелювати вияви національних прагнень якихось груп населення, але ці намагання будуть занадто дорогими й марними, адже сили, які підтримують прагнення суб'єктів до національної належності, будуть дієвішими за будь-які супротивні тенденції.

Національна ідентичність має культурний, територіальний, політичний, правовий, духовно-світоглядний та інші виміри. Для кристалізації національної ідентичності дуже важливими є «спільні інституції і єдиний кодекс прав та обов'язків для всіх членів спільноти. Вона потребує також визначеного соціального простору, добре демаркованої обмеженої території, з якою члени спільноти ототожнюють себе і до якої відчують свою належність. Це майже те, що мали на увазі філософи, визначивши націю як спільноту людей, що коряться тим самим законам та інституціям у межах даної території» [9, с. 8–9]. Важливим етапом дослідження питання національної ідентичності є проблема визначення її рис. Наявність спільних тверджень в різних конкурентних моделях і поглядах дозволяє виділити «найголовніші риси національної ідентичності: історична територія, або рідний край; спільні міфи та історична пам'ять; спільна масова, громадська культура; єдині юридичні права та обов'язки для всіх членів; спільна економіка з можливістю пересуватись у межах національної території» [9, с. 4].

Становлення й розвиток національної ідентичності як індивідуальних, так і колективних суб'єктів здійснюється на

двох рівнях: недискурсивному і дискурсивному. На недискурсивному рівні функціонують візуальні, аудіальні та інші образи (наприклад, вторинні), за допомогою яких конструюється, наприклад, українська національна ідентичність. Функцію знаково-символічних підстав для формування української національної ідентичності можуть виконувати різні об'єкти: спільний етнізм як символ, спільна територія як символ, спільна культура як інтегральний знаково-символічний об'єкт і т. п. На дискурсивному рівні діють нарації, тобто оповіді, що забезпечують трансляцію культурно-історичного досвіду українства і позначаються як «колективна пам'ять». При цьому українська національна ідентичність перетворюється на певну природно-історичну та соціокультурну реальність, яка обростає відповідними міфами (наприклад, національними міфами). У цьому випадку «спільне минуле» української нації конструюється інтелектуальною елітою, представники якої вирішують, який статус отримає та чи інша історична подія, яка згодом закріплюється у відповідних текстах. Головними засобами трансляції колективної пам'яті є культурні й освітні інституції та засоби масової інформації. Саме тому основними чинниками, які впливають на становлення й розвиток національної ідентичності виступають не тільки історична територія, спільна мова, етнізм, економіка й громадянська культура, однакові закони та обов'язки для всіх членів національної спільноти, але й спільна колективна пам'ять.

Сучасні дослідження пам'яті є міждисциплінарними, в науці вони представлені досить широко. Вивчення даної проблематики є у працях таких філософів, як: Платон, Аристотель, А. Августин, Т. Гоббс, Д. Локк, І. Кант, Г. Гегель, В. Дільтей, А. Бергсон, Ф. Ніцше, Е. Гуссерль, М. Хайдеггер, П. Рікер, М. Бердяєв, Л. Лопатін, В. Соловйов та інші [1; 6; 7]. У рамках соціології пам'ять тлумачиться як соціальне явище і розглядається з позицій існування колективних уявлень (Е. Дюркгейм, М. Хальбвакс, Л. Леві-Брюль та ін.), а також через зв'язок соціальної пам'яті з повсякденністю (А. Шюц, Е. Гідденс, П. Бурдьє, Н. Луман, П. Бергер, Т. Лукман). В рамках психології феномену пам'яті також відводиться важливе місце (П. Жане, П. Блонський, Ф. Брентано, В. Вундт, У. Джеймс, З. Фрейд, К. Юнг, Е. Фромм, Л. Виготський, О. Асмолов, О. Леонтьєв, О. Лурія, Т. Рібо, Ж. Піаже, С. Рубінштейн, Р. Солсо, А. Смирнов, Р. Клацки, Г. Еббінгауз, З. Шмідт та ін.).

Завдячуючи спільним історіям, які збираються вченими та дослідниками у цілісні наративи, характерним для тієї чи іншої групи (сім'ї, соціальної групи, етносу, нації) можуть виникнути почуття співпричетності й приналежності до даної спільноти, що сприяє становленню і розвитку емоційної складової національної ідентичності. Такі спільні історії про минуле, які приймають члени даної спільноти,

є однією з форм прояву колективної пам'яті, яку можна визначити як *колективні уявлення про історичне минуле, які мають властивості поживляватися, актуалізуватися, конструюватися заново в міжособистісному дискурсі*. Будучи пропущеними через призму групової ідентичності, вони відтворюються з урахуванням сьогодення, актуальних інтересів та цілей групи [7, с. 34].

Ю. Лотман, А. Гуревич, А. Моль з позицій культурологічного підходу розглядають пам'ять як культурно-історичну спадщину, своєрідний духовний потенціал народу. За допомогою семантичного аналізу Ю. Лотман визначає культуру як колективну пам'ять і безпосередньо пов'язує її зі збереженням і передачею смислів [4]. Як зазначає Є. Давидов, «на наших очах поняття пам'яті наповнилося новим змістом і, вийшовши за психофізіологічні рамки, перетворилося на найважливішу категорію суспільної свідомості. Більше того, воно стало свого роду маніфестом сил, що прагнуть відновити штучно розірваний в ході політичних катаклізмів «зв'язок часів». Пам'ять як історична глибина культури і особистості» [3].

Колективна пам'ять – це спосіб збереження соціально значимої інформації, без якої неможливе існування суспільства в цілому, соціальних груп і окремих індивідів, що входять у суспільство. Цілісність і стійкість соціальних зв'язків залежить від успішності функціонування колективної пам'яті. В умовах радикальних соціальних та політичних змін в сучасному українському суспільстві слабкість підстав для виникнення нової гроаіадянсько-політичної ідентичності призводить до пошуку об'єднуючих символів в історичному минулому країни.

Тому цілком зрозуміло, що в основу формування сучасної національної ідентичності має бути покладений культурно-історичний досвід українського народу, «за допомогою колективної пам'яті виникає емоційна залученість в минуле. Таким чином культивується майже в кожному соціумі широке знайомство дітей з компонентами колективної пам'яті: пам'ятні місця, релігійні ритуали, фольклор, родинне дерево, що покликані спонукати в них зародження почуття історичної вкоріненості, поваги до минулого. З емпатії відбувається цікавість, прагнення більше дізнатися про тих чи інших історичних постатей, історичних подій, і це цікавість стає підставою індивідуального інтересу до історії» [6, с. 235], духовності, моралі, основним національним надбанням. Адже особистість споконвічно поєднується з історичним буттям людського роду через національне буття.

Відомо, що національну визначеність буття не можна відкинути, оскільки це важлива умова існування сучасної людини. Національне, як таке, об'єктивується у різноманітних соціокультурних явищах і процесах, входить у свідомість та підсвідому сферу людини поза її бажанням, виступає для неї безпосередньою соціокультурною даністю. Національне (як один з варіантів виявлення загальнолюдського) є одним із інструментів «включення» людини в суспільне буття, а національне виховання забезпечує таке спрямування виховної системи, яке дає змогу формувати ментальність, національні риси характеру, патріотизм, цілісний світогляд особистості, розуміння нею свого місця у процесах державотворення [2; 10].

Колективна пам'ять тісно пов'язана з формуванням індивідуальної та колективної ідентичності, проблемами легітимізації політичних режимів, ідеологічної маніпуляції, з моральними аспектами минулого. На думку А. Левінсона, «соціальна група чи сила, яка стає домінуючою на суспільній

арені, як правило, приносить з собою власне трактування загального минулого». Така закономірність гарно прослідковується в період соціальної трансформації. Певною мірою, однією з причин драматичних процесів, пов'язаних з здобуттям етнічної та національної ідентичності, шляхом надання переваги одним варіантів колективної пам'яті іншим [6, с. 235].

Наприкінці ХХ століття (багато в чому завдяки роботам М. Хальбвакса) приходиться усвідомлення того, що пам'ять індивіда існує, оскільки цей індивід є унікальним продуктом специфічного перетину груп. Пам'ять являє собою «особливу дію, винайдену людьми в ході їх історичного розвитку, яка з'являється тоді, коли виникає соціальна поведінка» [7, с. 140]. Обумовленість того, що запам'ятовується і забувається, соціальним середовищем, по-справжньому підкреслює соціальну природу пам'яті: саме колективи та групи задають зразки тлумачення подій і підтримують їх в колективних спогадах. Колективна пам'ять виступає тут «тим загальним, що конституює суспільство як таке і є запорукою його ідентичності» [5, с. 106]. Соціальні групи створюють свої образи світу, встановлюючи свої узгоджені версії минулого.

Отже, колективна пам'ять має велику потенційну здатність зберігати в масовій свідомості членів суспільства оцінки подій минулого, які перетворюються на ціннісні орієнтації, що визначають вчинки й дії людей. Вплив колективної пам'яті на свідомість і поведінку людей може консолідувати суспільство, але може мати й деструктивний характер. У світовій науці все частіше дискутується питання про те, які соціально-історичні цінності, знання, зразки поведінки, елементи народної творчості повинні бути збережені й передані наступним поколінням для забезпечення ефективного розвитку, для збереження соціального порядку. У практичній площині розглядаються оптимальні способи й технології трансляції культурно-історичного досвіду. Збереження колективної пам'яті національної спільноти – це загальнонаціональна проблема, вирішення якої виходить на рівень державної політики.

На думку французького антрополога Р. Бастіда, людина як суб'єкт пам'яті звертається до минулого за принципом «мереж компліментарності» (complementarity networks), адже будь-яка соціальна група організується і підтримується на основі відносин обміну (інформацією, цінностями, спогадами) [8, с. 212–214]. З цієї точки зору колективна пам'ять являє собою своєрідну матрицю взаємно переплетених індивідуальних та колективних спогадів. Рамки колективної пам'яті являють собою деяку систему орієнтирів, *реперних точок* («points de repere»), тобто точок кристалізації культурно-історичного досвіду, що утворюють каркас, усередині якого і відбувається індивідуалізація конкретних спогадів суб'єкта, нібито наростаючих на цей своєрідний каркас («скелет»), матрицю пам'яті, адже «наші спогади спираються на спогади всіх інших людей і на загальні рамки пам'яті нашого суспільства» [7, с. 72].

Процес формування і трансформації національної ідентичності громадян України вивчався дослідницькою групою під керівництвом Т. Воропаєвої упродовж 1991–2014 рр. в рамках кількох наукових проектів Центру українознавства КНУ імені Тараса Шевченка (до вересня 2000 р. цей проект виконувався у відділі етнології Інституту українознавства КНУ імені Тараса Шевченка), в яких активну участь брали студенти й аспіранти факультетів психології, соціології, філософського, геологічного та механіко-математичного факультетів [2; 10]. Наші емпіричні дослідження показали,

що колективна пам'ять респондентів з високим рівнем розвитку національної ідентичності характеризується більшою взаємоузгодженістю її ієрархічних «нашарувань» та більшою структурованістю спогадів. Зокрема, в структурі колективної пам'яті громадян України з розвинутою національною ідентичністю важливе місце займають такі «реперні точки», як доба склавинів та антів, епоха Київської Русі та Галицько-Волинської держави, Козацька доба, епоха УНР, а також Помаранчева революція та Революція Гідності.

Таким чином, колективна пам'ять є не тільки основним механізмом культурної єдності спільноти, але й механізмом «архівзації» найбільш значущих складових культурно-історичного досвіду та духовного світу нації. Колективна пам'ять є системним чинником «підключення» минулого до сьогодення, важливим інструментом актуалізації історії національної спільноти. Отже, національна ідентичність неможлива без розвинутої колективної пам'яті як здатності до збереження й усвідомленої реактуалізації попереднього досвіду. У зв'язку з цим практики меморізації та комеморації набувають великого значення у процесі формування національної ідентичності громадян України.

1. *Аристотель*. О памяти и припоминании / Аристотель // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 158–173. 2. *Воропаєва Т. С.*

Трансформація релігійної, національної та цивілізаційної ідентичності громадян України (1991 – 2012 рр.) / Т. С. Воропаєва // Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті. Матеріали 4-го Міжнародного конгресу світового українства. – Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2013. – С. 157–161. 3. *Давыдов Ю. Н.* Этическое измерение памяти / Ю. Н. Давыдов // Этическая мысль: Науч. публицист. чтения. – М., 1990. – 348 с. 4. *Лотман Ю. М.* Несколько мыслей о типологии культур / Ю. М. Лотман // Языки культуры и проблемы переводимости. – М., 1987. – С. 3–11. 5. *Романовская Е. В.* Феномен памяти: между историей и традицией / Е. В. Романовская // Философия и общество. – 2010. – № 1. – С. 100–112. 6. *Трубина Е. Г.* Коллективная память / Е. Г. Трубина // Социальная философия: Словарь / Сост. и ред. В. Е. Кемеров, Т. Х. Керимов. – 2-изд., испр. и доп. – М.: Академический проект; Екатеринбург; Деловая книга, 2006. – 650 с. 7. *Хальбвакс М.* Социальные рамки памяти / Пер. с франц. С. Н. Зенкина / М. Хальбвакс. – Москва: Новое издательство, 2007. – 142 с. 8. *Bastide R.* Applied Anthropology / R. Bastide. – L., 1971. – 320 p. 9. *Smith A. D.* National identity / Anthony D. Smith. – London; New York: Penguin Book, 1991. – 340 p. 10. *Voropayeva T.* Theoretical and empirical aspects of the formation of national and European identity of citizens of Ukraine (1991 – 2011) // European Science and Technology: materials of the international research and practice conference, Wiesbaden, January 31st, 2012 / publishing office «Bildungszentrum Rodnik e. V.». – Vol. II. – Wiesbaden, Germany, 2012. – P. 710–720.

УДК 477:[159.932.2 +323.113(=161.2)]

Галина Щигельська

Роль етнічної батьківщини у збереженні національної ідентичності співвітчизників за кордоном

У статті аналізується роль етнічної батьківщини у збереженні національної ідентичності іммігрантів. Відзначається, що підтримка української ідентичності співвітчизників за кордоном значною мірою залежить від активної та послідовної політики України щодо задоволення їх культурно-освітніх потреб та залучення до державотворчих процесів.

Ключові слова: національна ідентичність, співвітчизники за кордоном, етнічна батьківщина, Україна, державотворчі процеси.

The role of the ethnic homeland in preserving of national identity of immigrants is analyzed in the paper. It is observed that support of Ukrainian identity of our compatriots abroad largely depends on the active and consistent policy of the Ukrainian state for satisfaction their cultural and educational needs and on their involvement into the state-building processes.

Keywords: national identity, compatriots abroad, ethnic homeland, Ukraine, state-building processes.

Однією з визначальних рис сучасного глобалізованого світу є міжнародна міграція. За останні 50 років чисельність міжнародних мігрантів збільшилася майже в три рази. Якщо в 1960 р. у всьому світі налічувалося 75,5 млн. осіб, які проживають за межами країни свого народження, то в 2000 р. – 176,6 млн., а в кінці 2009 р. кількість мігрантів склала вже 213,9 млн. Згідно з оцінками експертів ООН, у даний час кожен 35-й житель земної кулі є міжнародним мігрантом, а в розвинених країнах – вже кожен десятий [4].

Поряд зі стрімким збільшенням кількості мігрантів відбувається і зростання їх значущості як вагомий транснаціональної сили, здатної впливати на розвиток національних та глобальних економічних, політичних, і соціальних процесів. Враховуючи це, більшість країн походження намагаються забезпечити мігрантам права, захист і визнання та розробляють стратегії, спрямовані на збереження національної ідентичності як основи для подальшої співпраці задля розвитку історичної батьківщини і підвищення її конкурентоспроможності в нових реаліях.

На відміну від інших держав, в Україні спостерігаємо недооцінювання, а почасти повне ігнорування владною верхівкою значимості потенціалу співвітчизників, які перебувають поза межами своєї країни і за приблизними підра-

хунками становлять близько 20-ти мільйонів, тобто третину нації. Інертна політика української влади у сфері взаємодії з діаспорою є однією з причин поглиблення тенденції зменшення чисельності представників українського етносу, які ідентифікують себе з українцями, що в кінцевому результаті може призвести до втрати державою вагомого активу, здатного надати позитивної динаміки розвитку України. У цьому контексті дослідження означеної проблеми має неабияку актуальність.

Проблема консолідації світового українства на сучасному етапі та ролі держави у збереженні національної ідентичності співвітчизників за кордоном ще недостатньо досліджена вітчизняними науковцями. Окремі її аспекти розглядаються у працях, присвячених проблемам взаємодії держави та її діаспори в умовах глобалізації, зокрема у статтях І. Ключовської [3], О. Малиновської [6] та О. Шарова [13]. Аналіз механізмів ефективності співпраці та стратегії щодо реалізації потенціалу діаспори здійснили у своїх доробках М. Розумний [10] та М. Винницький [1]. Думка останнього з названих авторів цінна ще й тому, що він, будучи вихідцем з діаспори, є, за його словами, «...одним із небагатьох молодих українців, роджених поза межами колишнього СРСР, який вирішив будувати життя не в діаспорі, а в Україні» [1]. Міжнародний